

Իրատես գործիչն ու քաջարի մարտիկը

Սարգսյան Ս. Թ.

առաջատար գիտաշխատող, պրոֆեսոր
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, Հայաստան)
sargsyansuren@yandex.ru

Վճռորոշ քառեր՝ կուսակցություն, հողվածաշար, ազգային-ազատագրական պայքար, առաջնորդ, հերոսամարտ, ծրագիր, մարտավարություն, հորելյան, հուշարձան

Реалистичный деятель и отважный боец

Саргсян С. Т.

Институт истории НАН РА (Ереван, Армения)

sargsyansuren@yandex.ru

Аннотация. Одна из традиций, действующих в армянской действительности, партия Рамкавар Азатакан была основана 100 лет назад, 1 октября 1921 года, в Константинополе в результате объединения четырех армянских, реорганизованных Гнчакян, конституционных Рамкаварских армянских народных партий. АДЛ играла значительную роль как в политической жизни диаспоры, так и в сферах национального сохранения, образования и культуры. Первая армянская партия из трех важных вех в истории АДЛ была основана в 1885 году. В Ване под руководством Мкртыча Аветисяна-Терлемезяна.

Первая из серии статей, посвященных 100-летию АДЛ, - это краткая история патриотической деятельности Мкртыча Аветисяна, лидера армян, основателя партии, сторонника реалистичной и взвешенной деятельности.

Ключевые слова. партия, цикл статей, национально-освободительная борьба, вождь, героическая битва, программа, тактика, юбилей, памятник

A realistic actor and a brave fighter

Sargsyan S. T.

Institute of history of NAS RA (Yerevan, Armenia)

sargsyansuren@yandex.ru

Abstract. One of the traditions operating in the Armenian reality, the Ramkavar Azatakan Party was founded 100 years ago, on October 1, 1921 in Constantinople as a result of the unification of four Armenian, Reorganized Hnchakyan, Constitutional Ramkavar պար Armenian People's Parties. The ADL played a significant role both in the political life of the Diaspora and in the spheres of national preservation, education and culture. The first Armenian party out of the three important milestones in the history of the ADL was founded in 1885. In Van, led by Mkrtych Avetisyan-Terlemezyan.

The first in a series of articles dedicated to the 100th anniversary of the ADL is a brief history of the patriotic activities of Mkrtych Avetisyan, the leader of the Armenians, the founder of the party, and a supporter of realistic and balanced activities.

Key words. party, article series, national liberation struggle, leader, heroic battle, program, tactics, jubilee, monument

100 տարի առաջ՝ 1921 թվականի հոկտեմբերի 1-ին Կոստանդնուպոլսում չորս՝ Արմենական, Վերակազմյալ Հնչակյան, Սահմանադրական Ռամկավար և Հայ Ժողովրդական կուսակցությունների միավորման արդյունքում հիմնադրվեց Ռամկավար Ազատական կուսակցությունը (ՌԱԿ)¹, որը նշանակալի դերակատար

ություն ունեցավ ինչպես սփյուռքահայ քաղաքական կյանքում, այնպես էլ ազգապահպանման և կրթամշակութային ասպարեզներում: ՌԱԿ-ի ստեղծման պատմությունն ունի երեք կարևոր հանգրվաններ՝

1. Արմենական՝ հիմնադրվել է 1885 թ. Վանում,

¹ Հայաստանի անկախացմանը կողմ քվեարկած վեց կուսակցություններից ՌԱԿ-ը նորանկախ ՀՀ հորհրդարանում ունեցավ 23 անդամանոց թվով երկրորդ խմբակցությունը: Այդ իրողությունից խրտնած իշխող ՀՀԸ-ն ծավալեց քայքայիչ գործողություններ, որոնց արդյունքում խժոժություններ սկսվեցին կուսակցությունում և առաջացան մի քանի անհաշտ թևեր: 2003 թ. մայիսի 25-ին տեղի ունեցած Հայաստանի խորհրդարանական ընտրություններում կուսակցությունը հավաքեց ձայների

2.9%-ը և չունեցավ տեղեր: Դրանից հետո կուսակցությունը կորցրեց իր ներկայացվածությունը Հայաստանի քաղաքական դաշտում: Ներկայումս ՀՀ-ում և սփյուռքայան մի քանի օջախներում անընդհատ նվազող թվերով դեռևս պահպանվում են որոշ տեղական կազմակերպություններ: Այդ վիճակը, ցավոք, շատ հեռու է Հայաստանի անկախացումից առաջ եղած հզորության զգալի թանկետից:

2. Հայ Սահմանադրական ռամկավար՝ 1908 թ. Ալեքսանդրիա-Կահիրե,

3. Ռամկավար ազատական կուսակցություններ՝ 1921 թ. Կ. Պոլիս:

Որպես խորին հարգանքի տուրք և յուրակերպ հուշարձան ՌԱԿ 100-ամյա հորեյանին՝ ձեռնարկել ենք ՌԱԿ-ի պատմության կարևոր հանգրվաններին ու նշանավոր գործիչներին նվիրված այս հոդվածաշարը: Դրանով ցանկանում ենք նոր փաստերի և իրողությունների հենքի վրա նորովի ներկայացնել դրանց համառոտ պատմությունը և մեր հարգանքի տուրքն ու համեստ ներդրումը բերել այդ կարևոր հորեյանի առիթով:

ՌԱԿ-ի նախասկիզբն Արմենական կուսակցությունն էր², որի գաղափարական սերմնացանները եղան հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության ռահվիրաններ Մկրտիչ Իսրիմյանն ու Մկրտիչ Փորթուգալյանը: Իսկ անմիջական առաջնորդն ու անդրանիկ ղեկավարը եղավ արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման նվիրյալ, իրապաշտ ու խոհեմ քաղաքական մտածողությունը մարմնավորող Մկրտիչ Ավետիսյան-Թերլեմեզյանը³, ով իր ողջ գիտակցական կյանքը նվիրաբերեց ազատագրական պայքարի գործին:

Ծնվել է 1864 թ. ապրիլի 12-ին Վան քաղաքում, հարգված ու ազնվաբարո Թերլեմեզյանների ընտանիքում: Ընտանիք, ուր հարգի էին ազգային ավանդույթներն ու սովորույթները և յուրահատուկ ակնածանք կար գրի ու գրքի նկատմամբ: Ընտանիք, որտեղ հաճախակի էին գրույցներն ու պատումները հայ ժողովրդի հերոսական անցյալի, երբեմնի հզոր ու մեծ հայկական պետության, բազմաշնորհ ու խելացի հայ թագավորների ու զորավարների և, ընդհանրապես, հայոց փառավոր անցյալի մասին:

Սովորել է Վանի տարբեր վարժարաններում և ամենուր իրեն դրսևորել որպես ուշիմ, ջանասեր, խելացի ու ընթերցասեր սանի: Եղբայրը՝ ապագա նշանավոր գեղանկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը⁴, իր հուշերում գրում է, թե ինչպես դեռ վաղ պատանեկան տարիները

Մկրտիչին շատ դժվար էր կտրել գրքից և թե ինչպես նա գիտեր իրենց հուզող բոլոր հարցերի պատասխանները և, որ նա կարող էր ժամերով մանրակրկիտ ու համոզիչ պատմել, բացատրել որևէ հարց: Իսկ երբ խոսք էր գնում հայոց պատմության կամ բանասիրության մասին, կարող էր ընդհանրապես չլռել օրեր շարունակ [13, էջ 119]:

19-րդ դարի վերջին քառորդում, հատկապես 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդած տարիներին հայ ազգային ոգին վերագարթնել էր դարավոր ընդարմացումից և փնտրտուքի մեջ էր՝ ելք էր որոնում ստեղծված դժնդակ պայմաններից դուրս գալու համար: Թուրքական իշխանություններն ամեն ինչ արել էին կայսրության կազմում ապրող փոքրամասնությունների և, հատկապես, հայերի կյանքը գեհենի վերածելու, նրան իր պատմական բնակատեղերից դուրս մղելու և ոչնչացնելու համար: Հայ ժողովրդին ինքնակազմակերպվելուց և ազատագրական պայքարի դրոշը պարզելուց բացի այլևս ոչինչ չէր մնում անելու:

Այս գաղափարին հանգեցին հայոց մեծերից շատերը: Գաղափար, որին առավելագույնս նպաստեց Մկրտիչ Իսրիմյան (Հայրիկ) կաթողիկոսի Բեռլինի վեհաժողովից հետո հնչեցրած հանրահայտ «թղթե շերեփի» կոչ-քարոզը: Զարոգ, որը միակ ելքը համարելով, գենքի էր կոչում հայ ժողովրդին: Միաժամանակ ժողովրդին բացատրվում էր, որ լավագույն արդյունք ունենալու համար նախ հարկավոր էր կազմակերպվել, համախմբվել, միասնական ու համագգային ուժ դառնալ:

Ժողովրդին ազատատենչ գաղափարներ ներշնչելուն, համախմբվելուն և կազմակերպված գործելուն լավագույնս նպաստելու համար գործի լծվեց նախ մտավորականությունը: Վանում այդ պատվավոր ու ազգանվեր գործի ռահվիրան Մկրտիչ Փորթուգալյանն էր, որի ղեկավարած Վանի Կենտրոնական (արևմտահայերեն՝ Կեդրոնական – Ս.Ս.) վարժարանը ոչ միայն գիտելիքներ էր սովորեցնում իր սաներին, այլև նրանց ներարկում էր հայերենասիրություն, անձնագոհություն, ստրկաբարո ապրելու հոգեվիճակի մերժում, համախմբված ու կազմակերպված գործելու անհրաժեշտությունն ու առավելությունները:

Վանի Կենտրոնական վարժարանի առաջին շրջանավարտ Մ. Ավետիսյանը դարձավ երկու

² Արմենական կուսակցության պատմության մասին տե՛ս [3; 5; 6; 7] և այլ ուսումնասիրություններ:

³ Մկրտիչի իսկական ազգանունը Թերլեմեզյան էր: Որպես գրական և հեղափոխական կեղծանուն նա դարձրեց հայրանունը՝ Ավետիսը, վերածելով ազգանվան և դարձավ Ավետիսյան:

⁴ Փանոսը Մկրտիչի հորեղբոր տղան էր:

Մկրտիչների (Խրիմյան և Փորթուգալյան - Ս. Ս.) գործի անգուգական շարունակողը: Երբ թուրքական իշխանությունների անդադար հալածանքներից խուսափելով Ս. Փորթուգալյանը ստիպված հեռացավ երկրից, երիտասարդ, անփորձ Ս. Ավետիսյանը սակայն չընկրկեց դժվարություններից: Նա Կենտրոնականի առաջին շրջանավարտ համախոհների հետ միասին ավելի մեծ նվիրումով, խանդավառ ու ավելի համախմբված շարունակեցին ավագների սկսած գործը:

Ավագ սերնդի ձեռնարկած կրթական աննախադեպ շարժումը, որ զարկ էր տվել դպրոցական ցանցի լայն զարգացմանը, պատրաստել էր այնպիսի հեղափոխական սերունդ, որը խանդավառված ազգային գաղափարներով, պայքարի ելավ թուրքական բռնակալության դեմ: Ազգային ինքնագիտակցության բավարար մակարդակի հասած այդ սերունդը պարզորոշ գիտակցում էր, որ բարոյական ու կրթամշակութային շատ ավելի բարձր արժանիքներ ունեցող հայությունը չպետք է ստրուկ մնա իր իսկ հայրենիքում [5, էջ 118]:

Նախկինում ստեղծված բազմաթիվ կրթամշակութային ընկերությունների (Թաղային, Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց, Արհեստավարաց, Բարեսիրաց, Չինավարժության) կողքին հատկապես առանձնացած Կենտրոնականի ու նրա տնօրեն Ս. Փորթուգալյանի սփռած ազգային ազատաշունչ մթնոլորտում երիտասարդությանն էր վիճակված սկսելու կազմակերպված քաղաքական շարժումը՝ հիմք դնելով հայ իրականության մեջ առաջին քաղաքական կուսակցության, որի ղեկավարն ու առաջնորդը դարձավ Ս. Ավետիսյանը [1, էջ 64]:

Մինչ կուսակցության հիմնադրումը դեռ 1880 թ. Ս. Փորթուգալյանի նախաձեռնությամբ և «Հայկազյան» ընկերության եռանդուն ջանքերով կազմակերպվել էր Վանի անդրանիկ «Զաղաքական ակումբը», ուր հավաքված երիտասարդությունը մտորում և խորհում էր ազգօգուտ գործերի մասին: Ընթերցանությունը տարածված էր հատկապես երիտասարդության շրջանում: Ժամանակակցի վկայությամբ՝ «Գամառ-Զաթիպայի հայերնաշունչ երգերը գիշերները կարձագանքեին Այգեստանի սաղարթախիտ պարտեզներու մեջ: Բաֆֆի ու Ծերենցի վեպերը նոր և անդիմադրելի թափով մը կիրդեհեին մոխիրներու տակ թաղված կայծերը»

[2, էջ 6]: Փորթուգալյանական այս շարժումը աստիճանաբար հզորացավ և հասունացող ազգային-քաղաքական կուսակցության սաղմն ու ոգին դարձավ: Վանի հասարակայնության բոլոր խավերում փորթուգալյանականները ճանաչված էին որպես ազգային ճշմարիտ արժեքների կրողներ ու անեկղծ պաշտպաններ: Ահա հենց փորթուգալյանականներից ծնունդ առավ ու կազմակերպչորեն ձևավորվեց Արմենական կուսակցությունը Ս. Ավետիսյանի առաջնորդությամբ: Կուսակցություն, որի նախատիպը, կորիզը հանդիսացավ 1884-ի ամռանը հիմնադրված «Գործակցական Միությունը» [3, էջ 15]:

Կենտրոնականի առաջին շրջանավարտներից Գրիգոր Պետրոսյանն իր հուշերում գրում է, որ 1884-ի ամառային մի երեկո տոնահանդես էր, որտեղ հավաքված Կենտրոնականի առաջին և երկրորդ շրջանավարտներն ու Վանի հայ հասարակության ընտրանին խանդավառությամբ է ընդունում հավաքական ուժերով աշխատելու «... *ի մեծ սիրտանք և ի փառս համայն ազգին*» [4]:

Փորթուգալյանն իր մոտ հրավիրելով «Կենտրոնականի» խելահաս և գործին նվիրված մի քանի շրջանավարտների, բացատրում և համոզում է «Գործակցական Միություն» ստեղծելու անհրաժեշտությունը, ինչն ընդունվում է մեծ խանդավառությամբ: Հիմնվում է «Գործակցական Միություն» անունով ընկերություն, որը բաղկացած էր Կենտրոնականի 12 շրջանավարտներից, որոնց թվում էին Ս. Ավետիսյանը, Ռ. Շատվորյանը, Գր. Պետրոսյանը, Գր. Թերլեմեզյանը, Գր. Աճեմյանը (գուրգեն Մահարու հայրը), Գար. Բաղեշյանը, Ղ. Խանջյանը (Աղասի Խանջյանի հայրը), Գր. Օտյանը, Գ. Ասլանյանը [4]: «Գործակցական Միությունը» փաստորեն դարձավ ապագա Արմենական կուսակցության կազմակերպական կորիզը: Նախաձեռնող խումբը, որի ոգին, անփոփող կազմակերպիչն ու ամենաեռանդուն անդամը Ս. Ավետիսյանն էր, ձեռնամուխ եղավ եռանդուն գործունեության: Հրամայական պահանջ զգացվեց «*ի մի հավաքելու և պատրաստելու իրենց սպազայ հասարակական գործունեության ծրագիր-ուղեգիր*» [4]:

Հարկավոր էր ունենալ մի հավաքատեղի, որը բավականին դժվար խնդիր էր, որովհետև այդ տարիներին Վանում գործում էր պարետային ժամի ռեժիմ: Արևամուտից մեկուկես

ժամ հետո դադարում էր օրինական երթևեկությունը, իսկ գիշերապահ ոստիկանները ձերբակալում էին օրինազանցներին: Հարկավոր էր ընտրել այնպիսի վայր, ուր հնարավոր լիներ մնալ ողջ գիշերը: Մկրտիչ և Գրիգորիս Ավետիսյան եղբայրների առաջարկով ընտրվեց Թերլեմեզյան ընտանիքին պատկանող հնձանը, որի միակ կահավորումն էր «*չոր գետնին վրայ փռած մի հնամաշ խաիր, որի անունով Խարի տուն կոչվեցավ այդ հավաքավայր-սկումբը*» [4]: Խարի տուն – հավաքավայրին անդամակցում էին վերոհիշյալ 12 շրջանա-վարտներից ինը, որովհետև Ե. Գոնտակճյանը, Գ. Ավանյանն ու Գ. Նաթանյանը տարբեր պատճառներով մեկնել էին Վանից: Խարի տունը յուրահատուկ քաղաքական ակումբ էր և այդ անշուք ակումբում որոշվեց պայքարել և հասնել ազգային պաշտոնական մարմինների վերածնունդ, վտարելով «... *ազգային Առաջնորդ-դարանից մի կարգ վաշխատու Ճոչ աղաներին*» և դրանց փոխարեն ազատ ու անկաշկանդ քվերակությամբ «*ընտրել տալով պարտանանաչ և իրենց դերին գիտակից անդամներ*» [4, թիվ 3, էջ 114]: Որոշվեց նաև վերաբացել նախկինում գործող փորթուգայանական կիրակնօրյա վարժարանները, վերջ դնել թաղային անմիտ կոիվներին և բացատրել նրանց՝ «*իրենց դերի մեծություն և միացրած լինելու զանոնք գաղափարական սերտ կապով*» [4, թիվ 9]:

Մ. Ավետիսյանի առաջարկով քննության է առնվում պարսկաստանի վրայով արտասահմանի հետ հարաբերություններ հաստատելու հարցը, արգելված թերթեր (ինչպիսիք էին օրինակ «Մշակն» ու «Արձագանքը»-Մ.Ս.) և ազատաշունչ գրականություն ներկրելու համար: Ակումբի յուրաքանչյուր անդամ ստանձնել էր որոշակի կոնկրետ պարտականություն և պատասխանատու էր դրա կատարման համար:

Այսպիսով, 1885 թ. աշնանը, հիշյալ Խարի տան մեջ Մ. Ավետիսյանի առաջնորդությամբ տեղի ունեցավ Արմենական կուսակցության փաստացի հիմնադրումը, երբ Մ. Փորթուգայանն արդեն բավականին ժամանակ առաջ հեռացել էր Եվրոպա և Մարսելում հրատարակում էր «Արմենիա» թերթը:

Արմենական կուսակցությունը կազմավորվեց ծածուկ, խիստ գաղտնի պայ-մաններում և առանց աղմակայից հայտարարություններ: Արմենականների ծնունդը օրինաչափ երևույթ

էր, հետևանք Վան-Վասպուրականում 1880-ական թթ. ազգային-քաղաքական, կրթամշակութային կյանքի բուռն վերելքի, որը նախորդ շրջանում Պոլսի պատրիարքանի մեջ սահմանափակված Հայկական հարցը փոխադրեց գավառ, ուր այն ժողովրդականություն ձեռք բերեց և ստացավ «նոր երևույթ մը, որ պիտի յանգեր հայ յեղափոխական կուսակցության կազմության» [1, էջ 114]:

Կուսակցության ծնող խմբին շուտով միացան Արմենակ Եկարյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Հայրապետ Հաճիկյանը, Արմեն Շիտանյանը, Արտագես Ախիկյանը, Միքայել Նաթանյանը, Արտակ Դարբինյանը, Հովհաննես Գուլօղյանը և շատ ուրիշներ:

Արմենական կուսակցության հիմնադիրների մեջ սակայն իր խիզախությամբ ու համարձակությամբ, ազնիվ, խոհուն նկարագրով ու գաղափարական նվիրվածությամբ առանձնանում էր տաղանդաշատ առաջնորդ Մկրտիչ Ավետիսյանը: Ժամանակակիցները, հետագա շրջանի գործիչներն ու ուսումնասիրողները շատ տեղին ու բարձր են գնահատել նրա մարդկային առաքինությունները. հայրենասիրությունը, դաստիարակի ու առաջնորդի անուրանալի կարողությունները: Տեղին է սաված. «*Նա մեկն էր հայոց Ազատամարտի այն նվիրյալներից, որոնք մի ձեռքում սուր են պահել, մյուսում՝ գրիչ*» [9, էջ 9]:

Կուսակցությունն առաջին իսկ օրերից որդեգրեց գաղտնապահ ու խոհեմ գործելակերպ: Չարկ տվեց կրթական-լուսավորական շարժմանը, զենք հայթոհայթելուն և զինավարժությանը: Արմենականները կարողացան շատ կարճ ժամանակամիջոցում Վանում կուտակել զգալի քանակությամբ զենք-զինամթերք և դաստիարակել անձնագոհ ու ազգանվեր համախոհների ու համակիրների բանակ: Ժամանակակիցներից Մ. Ավետիսյանի հավատարիմ զինակից արմենական Գալուստ Խոստիկյանը գրում էր. «*Զանի որ պաշտպան չունեինք՝ հեռառես ու զգույշ շարժելու էինք: Ժողովուրդը լռիկ մնջիկ պատրաստել պետք էր, մասնավորապես դպրոցներեն սկսելու էր՝ որովհետև հին սերունդը գաղափար չունեի ազատության վրայ ...*»:

Շնորհիվ կուսակցության ու նրա անգուգական առաջնորդի, արմենականների գործելակերպը ընդունելություն գտավ ժողովրդի մեջ և կարճ ժամանակում Վասպուրականում

արմատավորվելով տարածվեց նաև Արևմտյան Հայաստանի շատ գավառներ և, նույնիսկ, հայաշատ մի քանի գաղթօջախներ, որտեղ ստեղծվեցին կուսակցության մասնաճյուղեր:

Սակայն այս ամենը չէր կարող աննկատ մնալ. թուրքական արյունարբու իշխանության ամենատես աչքից: Անմիջապես սկսվեցին հալածանքները, հատկապես, կուսակցության «ոգին ու սիրտը կազմող» առաջնորդի նկատմամբ: Վերջինս այլ ելք չտեսնելով և խույս տալով հետապնդումներից, 1886 թ. անցնում է Պարսկաստան և Սալմաստի 12 հայաբնակ գյուղերում բաց է անում վարժարաններ և ինքն էլ դասավանդում մի քանի առարկաներ: Երկու տարի պարսկաստանում մնալուց հետո, որտեղ շնորհիվ իր մարդասիրության ու անաչառ վարքագծի մեծ հեղինակություն էր վայելում տեղաբնիկների շրջանում, Ավետիսյանը ռուսաստանի վրայով անցնում է Կ. Պոլիս:

Այստեղ էլ թուրքական իշխանությունները շարունակում են հետապնդումները և բռնում են Մ. Ավետիսյանին, դատում ու աքսորում են հյուսիսաֆրիկյան Տրիպոլի բնակավայրը: Խելացի ու ճարպիկ Ավետիսյանն օգտվելով նպաստավոր իրավիճակից, կարողանում է փախչել աքսորավայրից և մեծ զրկանքներ ու տառապանքներ կրելով՝ անցնել Ֆրանսիայի Մարսել քաղաք: Մարսելում գտնում է իր ուսուցչին՝ Մ. Փորթուգալյանին, որը Վանում, իսկ հետո նաև Կ. Պոլսում իր ազատախոհ հայացքների ու ըմբոստ պահվածքի համար հետապնդվել էր թուրքական իշխանությունների կողմից և խույս տալով ձերբակալությունից, հաստատվել էր այստեղ (Մարսելում – Մ. Ս.) ու 1885 թ. աշնանից հրատարակում էր «Արմենիա» թերթը:

Մ. Ավետիսյանն սկսում է աշխատակցել «Արմենիային» և որպես նրա թղթակից, այցելում է եվրոպական մայրաքաղաքներն ու մյուս խոշոր կենտրոնները, այնուհետև Հյուսիսային Ամերիկա և այլ երկրներ, ուր հայաշատ գաղթօջախներ կային:

Ամենուրեք, ուր այցելում էր Մ. Ավետիսյանը, անում էր ամեն ինչ թերթն ու արմենականության գաղափարախոսությունը տարածելու և Արմենական կուսակցության մասնաճյուղեր հիմնելու համար: Առաջ անցնելով նշենք, որ նրա ցանած սերմերը իրենց սպասեցնել չտվեցին և կարճ ժամանակ հետո, շատ հայահոծ գաղութներում սկսեցին

ակտիվորեն գործել կուսակցության մասնաճյուղեր, որոնք հետագա տարիներին զգալի ներդրում ունեցան մեր ազատագրական պայքարի և հայապահպանության գործում:

Հայրենիքը մշտապես կանչում էր Ավետիսյանին, նա չէր կարող երկար հեռու մնալ նրանից: «Էրզրից» էլ ավելի ու ավելի տագնապալից լուրեր էին հասնում, մթնոլորտը գնալով լարվում էր: Թուրքական իշխանությունները պետական մակարդակով որդեգրել էին հայակուլ քաղաքականություն և բոլոր միջոցները գործի էին դնում այն իրագործելու համար: Սուլթան Աբդուլ Համիդի զինյալ ջոկատներն (Համիդեական զնդեր) ու նրանց կամակատարները ամեն ինչ անում էին հայ ժողովրդին իր պատմական բնօրրանից զրկելու, նրանց դուրս մղելու և ոչնչացնելու համար: Ազատագրական օրեցօր թափ հավաքող շարժումը թուրքերին սարսափեցրել ու ավելի կատաղի ու գիշատիչ էին դարձրել:

1893 թ. Մ. Ավետիսյանը նշանակվում է Սալմաստի. Խոյի, Ուրմիայի և Թավրիզի հայկական դպրոցների տեսչի պաշտոնում: Այստեղ նա բազմաշնորհ օժտվածության և աշխարհի զարգացած երկրների փորձի ուսումնասիրության և տպավորությունների շնորհիվ կարճ ժամանակում հասնում է զգալի հաջողությունների: Նոր, ավելի մարդասիրական և մանկավարժական տեսակետից առաջադիմական մեթոդների կիրառմամբ և հին, միջնադարյան դաժան պատիժների մերժմամբ Ավետիսյանը արմատապես փոխում է դպրոցների դասավանդման սկզբունքները, մեթոդներն ու ձևերը:

Նա անմասն չի մնում նաև հասարակական կյանքից: Իր խելամիտ և ազնվաբարո գործունեության շնորհիվ կարողանում է բավականին ակտիվացնել տեղի հայկական համայնքը, հասարակական և ներհամայնքային բոլոր հնարավորություններն օգտագործելով հասնում է այն բանին, որ մարդիկ հոժարակամ սկսում են թե՛ նյութապես, թե՛ գործողություններով մասնակցել համայնքային բոլոր միջոցառումներին: Նախկին արմենական, ռազմական ու կուսակցական նշանավոր գործիչ Ա. Եկարյանն հիշում է, թե ինչպես ներհամայնքային վեճերի մեծ մասը լուծում էին ստանում Մ. Ավետիսյանի հեղինակության ու անաչառ վարվելակերպի արդյունքում:

Ավետիսյանը մեծ ուշադրություն էր դարձնում նաև կուսակցական շինարարության խնդիրներին: Նրա ջանքերի շնորհիվ կուսակցության մասնաճյուղեր ձևավորվեցին ու կանոնավոր գործում էին ոչ միայն Վասպուրականում, այլև հայահոծ շատ վայրերում: «Արմենական կուսակցության ծավալման քարտեզը, - գրում է նշանավոր հետազոտող Վ. Ղազարյանը, - մեզ Արևմտահայաստանի գավառներեն կր տանի մինչև Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ» [3, էջ 36]:

Արմենականները հատկապես փորձեցին արմատավորվել Պարսկահայքում, որտեղ ուժեղ կազմակերպված մասնաճյուղեր ստեղծեցին Սալմաստում, Խոյում, Հավթանում, Ուրմիայում, Փայաջուկում, Թավրիզում, հետագայում տարածվելով դեպի Մուշ, Տարոն, Բիթլիս ու Տրապիզոն: Իրականում վերոհիշյալ շրջաններում արմենականները որոշակի աշխատանքներ ծավալեցին, սակայն այնպիսի կայուն ու մշտապես գործող կառույցներ, ինչպիսիք Վանում, չհաջողվեց ստեղծել: Պարսկահայքում աշխատելու ընթացքում Ավետիսյանն արեց ամեն հնարավորը տեղի արմենականներին կապելու այլ վայրերում գործող խմբերի հետ. «Այդ վայրերում արմենականները հաղորդակցություն մեջ կր դնեն Եվրոպայի ու Կովկասի արմենականների հետ» [10, էջ 11]:

Ըստ որոշ տեղեկությունների, արմենական խմբեր գործել են նաև Թիֆլիսում, Բաքվում, Ռոստովում և ռուսական կայսրության այլ վայրերում: Բավականին ուժեղ խմբեր են եղել նաև Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, Շատախում, ԱՄՆ-ում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում և այլուր:

Շրջահայց, ուշիմ ու խոհուն Մ. Ավետիսյանը ուշի ուշով հետևում էր Թուրքիայում ոչ հայանպաստ զարգացումներին: 1895-ին, անտեսելով ձերբակալվելու և խիստ պատժի ենթարկվելու իրական վտանգը, նա տեղափոխվում է Վան և ստանձնում կուսակցության անմիջական ղեկավարությունը, ուշադրությունը կենտրոնացնելով գլխավորապես զինակուտակման և երիտասարդությանը զինավարժելու խնդիրներին:

Արևմտահայ իրականությանը քաջագիտակ գործչին անհանգստացնում էին ոչ միայն Թուրքիայում օր օրի սահագնացող հակահայ տարամադրությունները, այլև Արևմտահայ դատին տեր կանգնելու հավակնությամբ ասպարեզ իջած և «Էրզրը» վատ կամ գրեթե չճանաչող

հայկական կուսակցությունների երբեմն անհեռատես ու արկածախնդիր գործելակերպը: «Կազմակերպվելով Տնկի ու Թիֆլիսի մեջ և բաղկացած ըլլալով առավելաբար կովկասահայերէ կամ արևելահայերէ, անոնք չունեին հստակ պատկերացում արևմտահայու վիճակին մասին, և իրենց բարի ցանկությունները զիրենք դրդեցին իյնալ անհասանելի երազներու ետևէ և նետվեցան արկածախնդրություններու գիրկը» [11, էջ 59]: հետևաբար, անհրաժեշտ էր վերջ տալ իրականությանը անհարիր գործելակերպին: Երբ Ավետիսյանը Վան վերադարձավ, արմենականները սկսեցին մտածել Արմենական կազմակերպությունը համահայկական քաղաքական կուսակցության վերածելու մասին, որովհետև թե կուսակցականները և թե իրենց առաջնորդը համոզված էին, որ արևմտահայերը իրենք պետք է լուծեն արևմտահայությանը հուզող հարցերը: Նրանք մշակեցին նոր ծրագիր: Դժբախտաբար դեպքերը խոչընդոտեցին այդ մտադրության իրականացմանը:

Կրթաբուսավորական լայնածավալ աշխատանքների շնորհիվ հայրենիքի ազատագրության վսեմ գաղափարներով օժտված Վանի երիտասարդությանը հարկավոր էր նաև զինել, զենքին վարժել, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում հնարավոր լինեի դիմագրավել մոտալուտ արհավիրքին: Այս ամենը արմենականներն իրականացնում էին խիստ գաղտնի, միշտ հավատարիմ մնալով խոհեմության ու գաղտնապահության սկզբունքներին: «Բողոքի մտածածը մեկն էր, - հիշում է արմենական նշանավոր գործիչ, Վանի 1915 թ. հերոսական ինքնապաշտպանության ռազմական ղեկավար Ա. Եկարյանը, - զինվի» [2, էջ 10]:

Արմենականները կազմեցին զինատար խմբեր և Սալմաստ-Դերիկ-Վան ճանապարհով սկսեցին զենք ու զինամթերք ներկրել «Էրզրը»: Ամենադաժան փորձությունների գնով, բազմազան հնարքների ու ճարպկության շնորհիվ նրանց հաջողվում էր զենք տեղափոխել Վան: Հենց այդ տեղափոխված զենքով էլ վանահայությունը կարողացավ դիմակայել արյունարբու թշնամուն և 1896թ. կոտորածների ժամանակ փրկվել իրական ոչնչացումից:

* * *

Հանգամանքների բերումով Վանն ազատ մնաց 1895 թ. ընդհանուր ջարդերից: Սակայն սուլթան Համիդը չէր կարող հաշտվել

իրողության հետ և շուտով Վան է ուղարկում արյունոտ Ֆերիք Սաադէդդին փաշային:

Այդ տագնապալից օրերին արմենականները իրենց ողջ ուժերը կենտրոնացրել էին Վասպուրականի սահմաններում: Միայն Վանում նրանք ունեին 105 խումբ, (մեկ խմբում 10-15 մարդ) և մոտ 350 հրացան [14]:

1896 թ. մայիսին, երբ մթնոլորտը ծայրաստիճան շիկացած էր, արմենականների Չինվորական խորհուրդը որոշում է նոր խումբ ուղարկել Պարսկաստան, զինական ուժ և զինամթերքի նոր պաշարներ Վան հասցնելու համար: Տաս հոգանոց այդ խմբում էին Մ. Ավետիսյանի հավատարիմ զինակիցներ ու մտերիմ բարեկամներ, փարձառու արմենականներ Գր. Պետոկիյանը, Արմ. Եկարյանը և ուրիշներ: Սակայն ճանապարհին խմբի բոլոր անդամները ձերբակալվում են և տարվում Խոյի կենտրոնական բանառ: Սա, անշուշտ, մեծ կորուստ էր, քանի որ այդ փորձառու մարտիկների ներկայությունը Վանում խիստ զորացնելու էր կռվողների ուժն ու եռանդը:

1896 թ. հունիսի 2-ի լույս 3-ի գիշերը Այգեստանի արևելակողմում գտնվող Ուրբաթ Առու վայրում բախում է տեղի ունենում թուրք զինվորների և աղի առևտրով զբաղվող քուրդ մաքսուներեզ խմբի միջև: Իշխանությունները առիթը բաց չեն թողնում և կատարվածը վերագրում են հայերին: Ձերբակալվում են Վանի անվանի մարդկանցից Հ. Պարթևյանը, Պ. Մոլախյանը և Մ. Ավետիսյանի ավագ եղբայրը՝ Կ. Թերլեմեզյանը, որոնց գիշերը քաղաքից հանելով գազանաբար սպանում են:

Հունիսի 3-ից Սաադէդդինը գործի դրեց ջարդի վաղուց մտածված ծրագիրը:

Նախօրյակին Մ. Ավետիսյանը հրավիրում է կուսակցական ղեկավարների խորհրդակցական ժողով: Իր բնույթով նման ժողով առաջին անգամ էր գումարվում Վանում: Սակայն փորձառու, հեռատես և ամբողջովին ժողովրդի բախտով ապրող Ավետիսյանի համար կարևորը ստեղծված իրավիճակից ելք փնտրելն ու ժողովրդին մոտալուստ կործանումից փրկելն էր: Նրա համար նեղ կուսակցական շահերը երկրորդվում էին, երբ խոսքը ժողովրդին էր վերաբերվում: Ժողովի օրակարգի առանցքը մոտեցող արհավիրքին դիմագրավելու հարցն էր կազմում: Արմենականների աննկուն առաջնորդը ամբողջապես հիմնավորում է փոխադարձ

համագործակցության և համերաշխության անհրաժեշտությունը: Բարեբախտաբար, այդ տագնապալից օրերին հայ կուսակցությունների տեղական առաջնորդները հանդես բերելով խոհեմություն և ստեղծված իրավիճակի բարդության ամբողջական ընակում, գործեցին միակամ և համերաշխ:

Պաշտպանողական մարտավարության ծրագիրը, որը մանրակրկիտ ուսումնասիրությունների ու ձևաչափումների հիման վրա նախապես պատրաստել էր տեղանքին քաջագիտակ Մ. Ավետիսյանը՝ ազատագրական պայքարի նվիրյալներ դաշնակցական Պետոյի (Ալ. Պետրոսյան) և հնչակյան Մարտիկի (Մ. Մարուխանյան) հետ համախորհուրդ, հունիսի 4-ից դրվում է գործադրության մեջ: Նախապես ցուցակարգված 500-ից ավելի ռազմիկների տեղավորում են «պատնեշներու կամ «ղիրքերու» վերածված երկհարկանի տաներու վերին յարկերուն մեջ, որոնք շինված էին հայ և թրքաբնակ թաղերու սահմանակից» [1, էջ 71]: Քաղաքում կառուցվել էին այդպիսի 33 դիրք-պատնեշներ:

Կռվի առաջին օրվա խառնակ թոհուրոհում իր հանդուգն գործողություններով աչքի ընկավ արմենական Արշակ Չթյանը, որ իր եղբոր՝ Տիգրանի հետ դիմադրության անառիկ օջախի է վերածում հայրական տունը [1, էջ 71]:

Հայկական թաղամասերը վերածվել էին ինքնապաշտպանական ճամբարի, իսկ ընդհանուր ղեկավարություն իրականացնող Ավետիսյանն՝ իսկական հրամանատարի: Պաշտպանվելու համար օգտագործվում էր ամեն ինչ, բնական յուրաքանչյուր ամրություն: Թուրք խուժանի և քրդական հեծելազորի առաջնադաշունը կասեցնելու նպատակով որոշ տեղերում կտրել էին հսկա ուռենիները՝ փողոցներում ստեղծելով բարիկադանման ամրություններ: Ավետիսյանն ու մյուս ղեկավարները ինքնապաշտպանության կենտրոնատեղում էին գիշեր ու ցերեկ: Կապ էր պահպանվում բոլոր դիրքերի հետ, իսկ անհրաժեշտության դեպքում օգնություն էր հասցվում թշնամու ճնշումից թուլացող մասերին: Այգեստանը ականատեսների վկայությամբ վերածվել էր անառիկ մի ամրոցի, որի յուրաքանչյուր բնակիչ գործի նվիրյալ էր, լավ գիտեր իր անելիքն ու պատասխանատվության աստիճանը [13, էջ 123]:

Վանի ինքնապաշտպանությունը տևեց 1896 թ. հունիսի 3-ից 10-ը: Դիմադրությունը կազմակերպված էր լավագույն մարտավարական սկզբունքներով: Այն կարող էր երկար շարունակվել, ինչը խիստ անհանստացնում էր թուրքական կառավարությանը և Վանի անգլիական հյուպատոս Ուիլյամին: Վերջինս մտավախություն ուներ, թե դա կարող է առիթ տալ սահմանակից Ռուսաստանի ռազմական միջամտությանը:

Սաադէդդին փաշան զգալով, որ ռազմական միջոցներով անհնար է ընկնել հայերի դիմադրությունը, անգլիական հյուպատոսի միջոցով սկսում է դիվանագիտական խարդավանքները: Հյուպատոսների անունից ինքնապաշտպանության ղեկավար Մ. Ավետիսյանին առաջարկվում է հանձնվել՝ այն պայմանով, որպեսզի կովոյների զենքը հանձնվի թուրքական կառավարությանը, իսկ ապստամբների ղեկավարները տարվեն որևէ եվրոպական նավահանգիստ [3, էջ 45]:

Տեղի ունեցած խմբապետական խորհրդակցությունում ելույթ ունեցան բոլոր ղեկավարները, եղան տարբեր առաջարկություններ: Ամենավերջում, հանդարտ ու հավասարակշռված, առանց խուճապի որևէ դրսևորման, խոսեց նաև Մ. Ավետիսյանը: Փոքրիկ պատմական էքսկուրսից ու ընդհանուր իրավիճակը ներկայացնելուց հետո, նա առաջարկեց շարունակել պայքարը, որովհետև հակառակ դեպքում թշնամի թուրքը կկոտորի բոլորին: Ի վերջո Չինվորական մարմինը մերժում է թուրքական առաջարկը:

Միաժամանակ կռիվը նոր թափով բորբոքվում է: 1896 թ. հունիսի 7-ին Ուիլյամը կռիվը վերջացնելու պատրվակով նոր ժողով է գումարում, որին մասնակցում են եվրոպական մի շարք հյուպատոսներ, ինչպես նաև ինքնապաշտպանական ուժերի ղեկավար Մ. Ավետիսյանը՝ հնարավոր խարդավանքներից պաշտպանվելու նպատակով քառասուն փորձված հայդուկների ուղեկցությամբ: Համատեղ ժողովում արմենականների բազմափորձ ղեկավարը իրենց հասցեին հնչեցրած մեղադրանքներին ի պատասխան մեկ անգամ ևս հիմնավորում է, որ իրենց մղած կռիվն ինքնապաշտպանական կռիվ է և մղվում է սոսկ ֆիզիկական իրական բնաջնջումից փրկվելու համար: Երկար վիճաբանություններից հետո համաձայնություն է ձեռք բերվում, որ հայ

մարտիկները թողնեն Վանը՝ պայմանով, որ ճանապարհին չհետապնդվեն թուրքական և քրդական ուժերի կողմից: Նույն օրվա երեկոյան Չինվորական Մարմնի հրամանի համաձայն, խմբերը թողնելով իրենց դիրքերը, շարժվում են դեպի Վարագա վանքը: Վարագում միջկուսակցական ժողովում որոշվում է, որ բոլորը միասին առաջ են շարժվելու մի ուղղությամբ: Հնչակյան զինվերնորը Մարտիկի գլխավորությամբ առաջապահներ են ընտրվում, դաշնակցականները Պետոյի առաջնորդությամբ բոլորի թիկունքից են զնալու, իսկ «արմենական մարտիկները՝ Ավետիսյանի և Մուշեղի գլխավորությամբ անզեններին երկու կողմից պաշտպանելու» [12, էջ 444]:

Հաջորդ օրը, սակայն, ինչ-ինչ պատճառների արդյունքում այդ պլանը փոխվում է: Արմենականների խումբը, որն ամենամեծ թիվն էր, պաշտպանական անհրաժեշտ մարտակարգ ընդունելով, առանձին բռնեց նահանջի ճամփան: Սակայն խումբը հենց սկզբից սկսեց հետապնդվել թուրքական և քրդական մեծաթիվ ուժերի կողմից: Խմբի ցանկացած տեղաշարժ աչալուրջ հսկվում էին թուրքական իշխանությունների կողմից:

Ավերջ ընդհարումներից հետո Մ. Ավետիսյանի առաջնորդած արմենականների խումբը վերջապես մտնում է Խանասուրի դաշտ, որտեղ գտնվում էր սուրբ Բարդուղիմեոսի հինավուրց վանքը: Այստեղ դարանակալել էին մեծաքանակ թուրք զինվորներ և քրդական հեծյալներ: Շուտով Արմենականները շրջապատվում են Խանասուրի դաշտ խուժող քրդական հրոսակներով, որոնց գլխավորում էր հայտնի ավագակապետ Շարաֆ բեկը: Անհավասար մարտում զոհվում են արմենականների մեծագույն մասը, այդ թվում, խիզախ ու աննկուն առաջնորդ Մ. Ավետիսյանը [8, էջ 634]:

Մամանակակիցների վկայությամբ Ավետիսյանը հնարավորություն ուներ խույս տալու մահից: Նրա զինակիցները, տեսնելով ստեղծված բարդ իրավիճակը, առաջարկում, խնդրում են նրան թողնել մարտադաշտն ու ծածուկ հեռանալ: Սակայն անվեհեր առաջնորդը մերժում է ընկերների թաղանձանքը և որոշում իր ժողովրդի հետ կռվել մինչև արյան վերջին կաթիլը և եթե վիճակված է՝ նահատակվել ժողովրդի հետ միասին. «նախընտրելով անոնց

արեան միախառնել իր արիւնը՝ հակառակ ճողոպրումի հնարավորութեան» [10, էջ 12]:

Ավետիսյանի պայծառ կերպարը հավերժ կմնա հայոց ազատագրական շարժման պատմության մեջ և դեռ երկար կոզևերի ներկա ու գալիք սերունդներին:

Ըստ Տեր-Մկրտչյանի, մարտի ընթացքում հայերն ունեցան 384 զոհ, որոնց ճնշող մեծամասնությունը արմենականների էին: Վանի ինքնապաշտպանությունը կարող էր հաղթանակով ավարտվել, եթէ այն միաժամանակ ուղեկցվեր Արևմտահայաստանի այլ վայրերի դիմադրական հուժկու օջախների առաջացումով:

Ժամանակի կուսակցական և հանրային գործիչները նշում են այն կարևոր ու անփոխարինելի դերը, որ կատարեցին Արմենական կուսակցությունն ու իր առաջնորդ Մ. Ավետիսյանը 1895-1896 թթ. խիզախ մաքառումները կազմակերպելու գործում: Միաժամանակ, ինքնապաշտպանական մարտերում առավելագույնս միմյանց օժանդակեցին և կողք-կողքի կռվեցին հնչակյաններն ու դաշնակցականները: 1896թ. Վանի ինքնապաշտպանական մարտերում ամենաձանր կորուստն էլ կրեցին արմենականները: Այդ մարտերում զոհվեցին կուսակցության անդամների մեծ մասը: Նահատակվեց արմենականների ղեկավար կորիզն ու առաջնորդ Մ. Ավետիսյանը: Այս անդամնալի կորուստը իսպառ թուլացրեց, համարյա լրիվ ուժազրկեց կուսակցությունը:

Ժողովրդական ինքնապաշտպանությունը, մեր կարծիքով, կարող էր առավել հաջող և արդյունավետ լինել, եթէ Վանում մեծ հեղինակություն վայելող ու ազդեցիկ դիրքեր ունեցող Արմենական կուսակցությունը կարողանար ժամանակին մոբիլիզացնել բոլոր ուժերը և մարտական խմբեր ստեղծել Վասպուրականի մոտիկ ու հեռավոր բոլոր գավառներում և զենքի վարժեցրած լինել ժողովրդի լայն խավերին:

Ինչևէ: 1895-1896 թթ. Վանի ինքնապաշտպանությունն ու տված զոհերը բոլորովին էլ իզուր չեղան, ինչպես կարծում են ոմանք: Դա դարձավ այն դպրոցը, դարբնոցը, որտեղ կռվեցին 1915 թվականի հաղթական ինքնապաշտպանության արմատները: 1896 թվականին հանուն ազատ ապրելու և պայծառ ապագայի քաջարի առաջնորդ Մ. Ավետիսյանի ղեկավարությամբ իրենց կյանքը գիտակցաբար զոհած

մարտիկները դարձան այն նախաօրինակները, որոնցով ոգեշնչվեցին գալիք սերունդները և փայլուն հաղթանակ տարան 1915 թվականի Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության և բազմաթիվ այլ գոյամարտերում:

Այսօր էլ Մ. Ավետիսյանի հերոսական կերպարը ոգևորում ու ոգեշնչում է շատերին, իսկ նրա հիշատակը վառ ապրում է ապրողների սրտերում: Միայն, ցավոք, շատերը չէ, որ գիտեն նրա մասին, ինչը կարելի է շտկել Մ. Ավետիսյանի հիշատակին նվիրված մեծարման միջոցառումներ կազմակերպելով կամ, ասենք, որևէ դպրոց, փողոց, հուշամեդալ կամ ինչ-որ մի այլ հաստատություն նրա անունով կոչելով:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Գարբինյան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն: – Փարիզ, 1947
2. **Եկարեան Ա.**, Յուշեր Արմենակ Եկարեանի: – Գահիրե, 1947
3. **Ղազարեան Վ.**, Արմենական կուսակցութիւն: – Պէրոպոլ, 1985
4. **Պեռզիկեան Գր.**, Իսարի տուն // «Վասպուրական» (հանդես), 1941, Բ տարի, թիվ 3,
5. **Սարգսյան Ս.**, «Արմենիա» պարբերականը ազատագրական գաղափարախոսության ակունքներում: – Ե., 2014
6. **Սարգսյան Ս.**, Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908-1921 թթ.): – Ե., 2009
7. **Սարգսյան Ս.**, Մկրտիչ Փորթուգալյանի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը և «Արմենիա» պարբերականը», 2018
8. **Տեր-Մկրտչեան,** Գանձեր Վասպուրականի: հատ 1: – Պոսթըն, 1964
9. Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885-1914 թթ.): – Եր., 2003
10. Հայրուրամեակ Արմենական կուսակցութեան կազմութեան 1885-1985: – Փարիզ, 1985
11. Ռամկավար ազատական կուսակցություն, Ե., 1991
12. Եղ. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Ծ. կուժիկյանի ֆ., 580թ., 3թ, N 31,
13. Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, հուշաձեռագրային բաժին, Փ. Թերլեմեզյան, կյանքիս հուշերը (մեքենագիր), ֆ. 60, տ. 11, թղթ. 27, 28, էջ 119
14. ՀՀ ՊԿԱ, ֆ. 427, գ. 28, ց. 1

*Տճան/Հանձնվել է՝ 24.03.2021
Քեչենչիւրուան/Գրախոսվել է՝ 26.03.2021
Քրինյա/Ընդունվել է՝ 30.03.2021*